

Археологічні розвідки в Пороссі

Середнє і нижнє Поросся як цікавий для археологів район привернув увагу дослідників ще в дореволюційний час. На археологічній карті кінця минулого століття були позначені городища в селах Хмельна, Кононча, Бабичі, Межиріч, Сахнівка, Набутів, Корсунь, Миколаївка та ін. Систематичні роботи по виявленню і обстеженню археологічних пам'яток даного району розпочалися в післявоєнні роки. Вже в 1945 р. експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Т. С. Пасек провела розвідку в нижній течії р. Рось на відріжку близько 20 км від с. Межиріч до гирла ріки¹. В околицях Корсунь-Шевченківського і Стеблева в 1946 р. розвідки проводив П. М. Третяков². В 1947 і 1948 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР «Великий Київ» продовжила обстеження берегів Росі на території Рокитнянського району Київської області³ та Канівського Черкаської області⁴. Значну кількість давньоруських городищ Поросся оглянув В. Й. Довженок в 1949 і 1954 рр.⁵, а в 1970—1973 рр.— М. П. Кучера⁶. В 1956 р. Д. Т. Березовцем розвідано береги р. Рось від с. Сахнівки до с. Стеблів⁷. У зоні затоплення верхнього і нижнього Білоцерківських водосховищ в 1969 р. розвідки велися під керівництвом С. С. Березанської⁸.

Незважаючи на здійснені роботи, значна ділянка середньої течії ріки між селами Стеблів і Шкарівка не була суцільно обстежена. Крім того, у зв'язку з будівництвом на Росі гідроелектростанцій та водосховищ чималі прибережні площі ґрунтів були затоплені разом з археологічними пам'ятками. Отже, виникла необхідність проведення нових розвідувальних робіт для з'ясування стану археологічних пам'яток. Це завдання виконала в 1972—1973 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР, яка провела суцільні обстеження по обох берегах ріки від її гирла до м. Біла Церква.

Розвідана ділянка довжиною близько 150 км відзначається складним рельєфом. Рівнини змінюються підвищеннями, часто один берег (в основному правий) низький, в той час як протилежний зайнятий пасмами високих пагорбків. Підвищення стоять, як правило, на певній відстані від берега. В проміжку між ними наявні дуже зручні надзаплавні тераси, на яких часто розташовувались стародавні поселення. Окрім відрізки берегової смуги покриті лісонасадженнями. Особливо значні ділянки лісів на правому березі від с. Михайлівська Гута до с. Межиріч та від м. Корсуня-Шевченківського до с. Яблунівки, а на лівому березі — від с. Заріччя до с. Москаленки та від с. Бушеве до м. Білої Церкви. В зв'язку з цим виявлення археологічних пам'яток

¹ Пасек Т. С. Отчет о работах Поросской археологической экспедиции в 1945 г.— НА ІА АН УРСР (рукопис).

² Третяков П. Н. Отчет об археологических исследованиях 1946 г. в бассейне Роси и Тясмина.— НА ІА АН УРСР (рукопис).

³ Брайчевський М. Ю. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся.— АП, т. 3. К., 1952, с. 57—65.

⁴ Лінка Н. В. Розвідка в Канівському районі.— Там же, с. 99—105.

⁵ Довженок В. Й. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р.— АП УРСР, т. 5. К., 1955; Довженок В. Й. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г.— КСИА АН УССР, вып. 8. К., 1959.

⁶ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини.— ДСРА. К., 1976, с. 176—197.

⁷ Березовец Д. Т. Отчет о разведке по р. Роси в 1956 г.— НА ІА АН УРСР (рукопис).

⁸ Березанская С. С., Ковпаненко Г. Т., Цвек Е. В., Пачкова С. П. Отчет о разведочной экспедиции в зонах верхнего и нижнего Белоцерковского водохранилища. К., 1969.— НА ІА АН УРСР (рукопис).

ускладнювалось, а іноді було неможливим. Крім того, на ділянках від м. Корсунь-Шевченківського до с. Яблунівки, від с. Стеблів до с. Москаленки і від с. Дибенці до с. Саварка на великій площі низинні ґрунти були затоплені водами Корсунь-Шевченківської, Стеблівської та Дибенської гідроелектростанцій. Тут археологічних пам'яток виявлено мало, зокрема це стосується слов'янських поселень, які переважно розташовуються на перших і других надзаплавних терасах. Під час розвідки особливу увагу приділено слов'янським старожитностям. Серед них наявні пам'ятки від рубежу н. е. до пізнього середньовіччя (рис. 1).

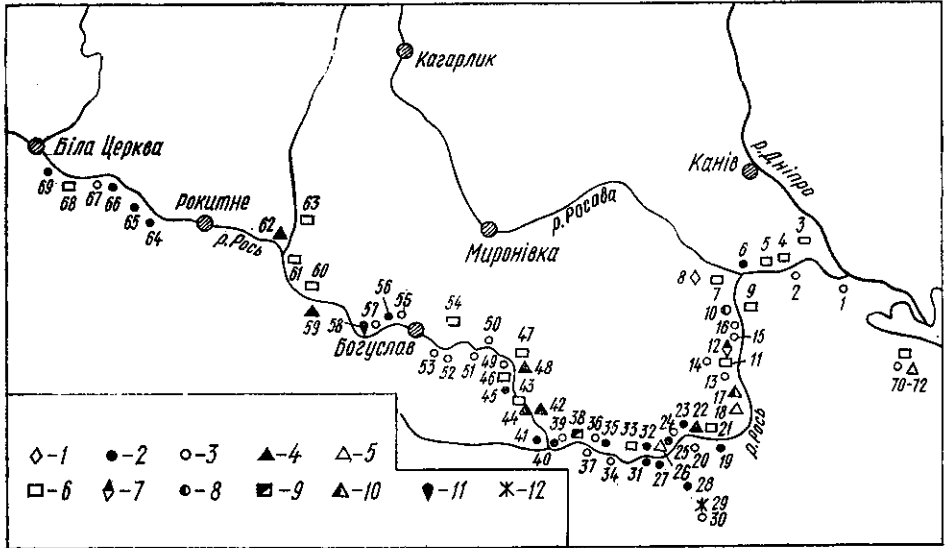

Рис. 1. Схема поширення археологічних пам'яток в Нижньому і Середньому Пороссі:

1 — с. Хрещатик; 2 — с. Гута Михайлівська; 3 — х. Хмільна; 4, 5 — с. Кононча; 6 — с. Гамарня; 7 — с. Бабичі; 9—10 — Межиріч; 11—18 — с. Сахнівка; 19 — с. Драбівка; 20 — с. Деренковець; 21—23 — с. Набутів; 24—26 — с. Гарбузин; 27 — с. Слобідка; 28 — с. Миропілля; 29—30 — с. Вільховчик; 31 — хут. Боки; 32—34 — м. Корсунь-Шевченківський; 35—37 — с. Яблунівка; 38—42 — с. Стеблів; 43—45 — с. Миколаївка; 46 — хут. Хльорівка; 47—49 — хут. Половецький; 50 — с. Топтівка; 51 — с. Холітва; 52, 53 — с. Лежки; 54 — с. Момоти; 55, 56 — с. Мисайлівка; 57, 58 — с. Чайки; 59 — с. Балкон; 60 — с. Саварка; 61, 62 — с. Бушеве; 63 — с. Ольшаниця; 64 — с. Острів; 65 — с. Пугачівка; 66 — с. Бйрюки; 67 — с. Бйрюки; 68 — с. Коженики; 69 — с. Шкарівка; 70—72 — с. Будище.
1 — зарубинецькі поселення; 2 — черняхівські поселення; 3 — ранньосередньовічні поселення; 4 — давньоруські поселення; 5 — пізньосередньовічні поселення; 6 — городища; 7 — поселення з зарубинецьким, ранньосередньовічним і давньоруським шарами; 8 — поселення з черняхівським і давньоруським шарами; 9 — поселення з ранньосередньовічним і давньоруським шарами; 10 — поселення з давньоруським і пізньосередньовічним шарами; 11 — поселення з ранньосередньовічним і пізньосередньовічним шарами; 12 — скарб.

Загалом на зазначеній території обстежено 72 археологічних об'єкти. У 1972 р. здійснено невеликі розкопки на ранньосередньовічному поселенні в уроч. Пасічників схил поблизу с. Сахнівки, а в 1976 р. — на околицях сіл Гута Михайлівська та Вільховчик.

Ранньосередньовічне поселення розташоване на північний схід від с. Хрещатик, на правому підвищеному березі оз. Обиштин. У 1957—1958 рр. Є. Ф. Покровська, В. Т. Петренко і Г. Т. Ковпаненко, досліджуючи ранньоскіфське поселення, виявили кілька ранньосередньовічних об'єктів з ліпною керамікою⁹.

За 2,5 км вниз по течії Росі від с. Гута Михайлівська, на правому березі ріки, в уроч. Садкове, на площі 250 × 50 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку. Знайдено також ліпне керамічне біконічне прясло (рис. 2, 2). В 1976 р.¹⁰ у цьому урочищі розкопано прямокутну в плані напівземлянку розміром 4 × 3,6 м і глибиною 0,8 м від сучасної

⁹ Покровська Є. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. Поселення VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині. — Археологія, 1971, 2, с. 107—108.

¹⁰ Приходнюк О. М., Беляєва С. А. Отчет о работе Поросской славяно-русской экспедиции в 1976 г. — НА ІА АН УРСР (рукопис), с. 8—11.

поверхні (рис. 3, 1). Вона орієнтована кутами за сторонами світу. Долівка житла знівельована і добре утрамбована. В південному куті, на рівні долівки простежено вогнищеву пляму без слідів підмазки, вона неправильної в плані форми розмірами $1,6 \times 0,8$ м. На вогнищі була зола, вуглики і зафіксовано накипи бронзи. Тут же знайдено фрагмент

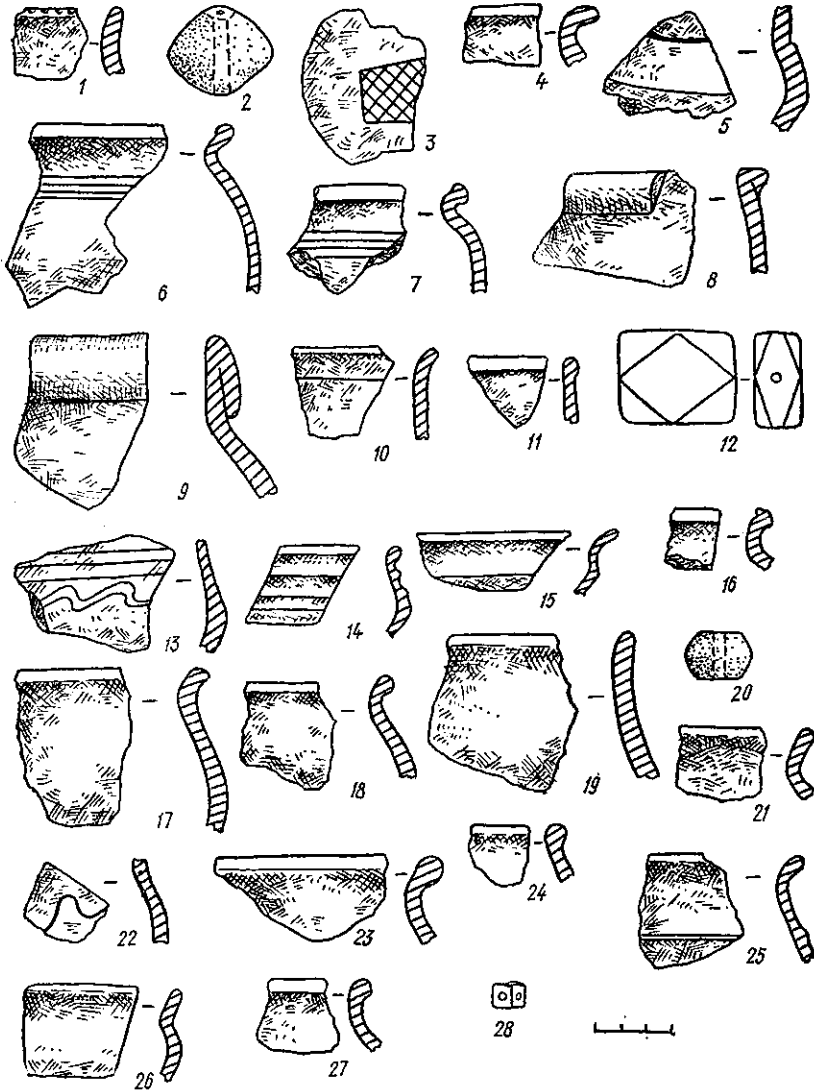

Рис. 2. Керамічні вироби, виявлені під час розвідки:

1, 2, 17—19, 21, 22, 28 — матеріали ранньосередньовічного часу; 3, 6, 7, 16 — давньоруська кераміка; 8, 9 — пізньосередньовічна кераміка.

глиняного тигелька з слідами бронзи на внутрішній поверхні (рис. 3, 12). Ближче до західного кута виявлена овальна в плані яма діаметром 1,2 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. Стінки її вертикальні, дно плоске. Вздовж північно-західної стінки намічалось невелике підвищення шириною 0,6—0,8 м. Оскільки воно являло собою піщаний останець, погано збережений, то немає достатніх підстав розглядати його як виступ-лежанку. В житлі-майстерні була ліпна пенківська кераміка (рис. 3, 2—11), сіролощений фрагмент черняхівського гатунку та кістяна річ. Поблизу від напівземлянки розчищено господарську

яму овальної в плані форми з більшим діаметром 0,9 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Стінки її звужувалися донизу. В ямі зібрано ліпну пеньківську кераміку (рис. 3, 13—17), сірий кружальний фрагмент черняхівського гатунку (рис. 3, 18) та залізний ніж з прямою спинкою і плоским черешком (рис. 3, 19).

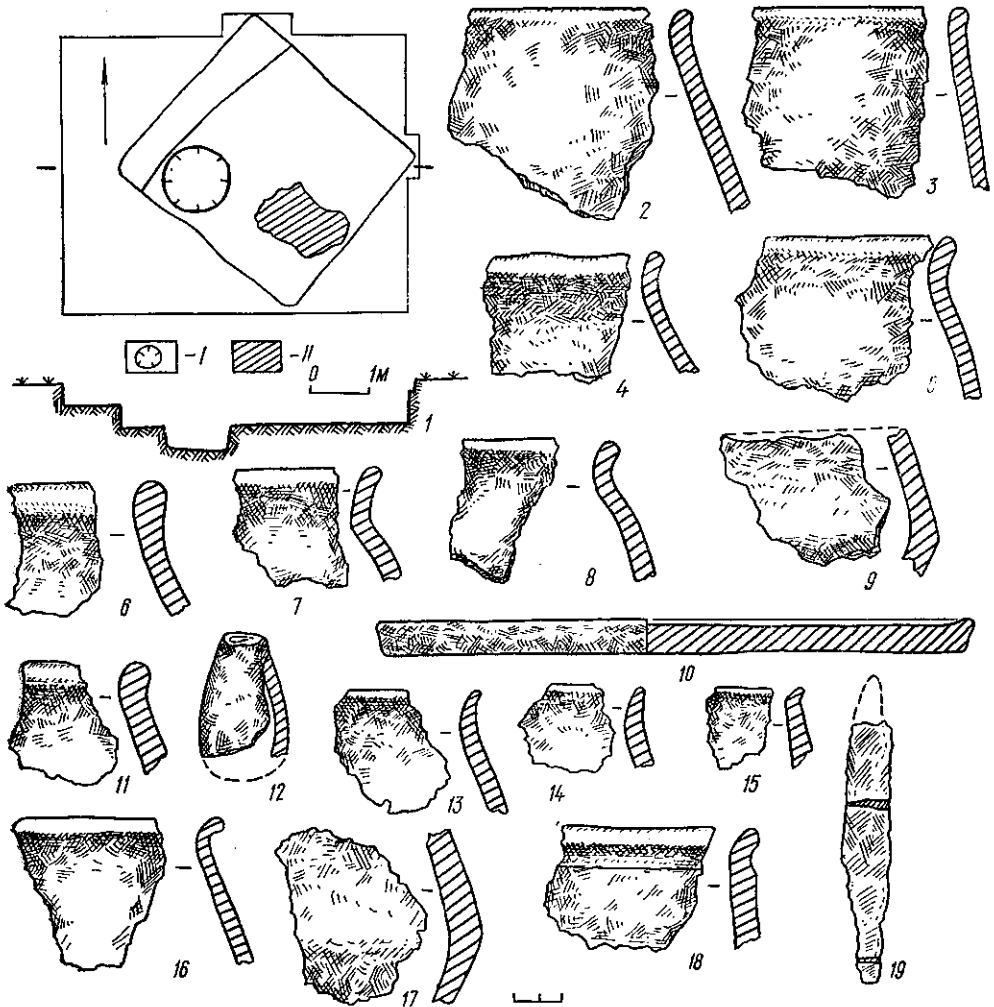

Рис. 3. План та розріз житла з с. Гута Михайлівська (1) і знахідки з житла (2—12) та господарської ями (13—19); (I — яма; II — залишки вогнища).

В північній околиці хут. Хмільна (лівий берег р. Рось), на горі Варченківській, в уроч. Калиновий лужок розташоване велике мисоподібне городище, що заросло лісом і чагарником. У відслоненнях схилів виявлено давньоруську і скіфську кераміку.

Поблизу с. Кононча, в уроч. Жолоб, на висоті 30—40 м обстежено городище, на поверхні якого зібрано кераміку XII—XIII ст.

Городище Замковище розміщене на північ від с. Кононча, на підвищеній ділянці лівого берега Росі висотою близько 20 м і має неправильну форму; ширина його — близько 40 м, довжина — 50 м. На поверхні знайдено давньоруську кераміку XII—XIII ст.

На лівому березі гирла р. Россави, на західній околиці с. Гамарня, в уроч. Селюкове виявлене черняхівське поселення. Воно займає підвищення першої тераси, що прилягає до великої заплави. На по-

верхні зібрано черняхівську кераміку, місцями простежено сліди жител у вигляді перепаленої глини, скупчень ліпного і кружального черняхівського посуду, кісток тварин, вуглинок та ін.

Городище в с. Бабичах (курган) розташоване на південній околиці села, недалеко від гирла Россави, на вершині крутого ескарпованого пагорба неправильної овальної форми, розмірами 76×55 м. По зовнішньому краю тераси добре збереглися рів і вал. З північно-західного боку помітний в'їзд на городище. Площа пам'ятки покрита лісом і чагарником, під час шурфування археологічних матеріалів не виявлено. Біля південно-західного підніжжя гори, на першій підвищеній терасі, зайнятій присадібними ділянками, на площі 500×100 м зібрано велику кількість ліпної кераміки, серед якої трапляються скіфоїдні лошені фрагменти з наскрізними проколами і черепки зарубинецького гатунку з шорсткою та лошеною поверхнею.

У західній частині с. Межиріч, на відрогах правого корінного берега Росі, в уроч. Городище обстежене городище зарубинецького часу, розмірами $136 \times 20 \times 40$ м, яке відділене від плато ровом глибиною до 1,5 м. Під час розвідувальних розкопок 1959 р. там виявлено кілька ям, де була шорстка та лошена зарубинецька кераміка¹¹.

За 2 км на південний схід від центра с. Межиріч, на підвищенні лівого берега р. Рось, в уроч. Слобода, на площі 250×100 м трапляється кружальна черняхівська (рис. 2, 4) і давньоруська кераміка. Окремі денця з клеймами (рис. 2, 3). Поселення перетинає молодий яр, у відслоненнях якого простежується культурний шар товщиною до 0,4 м.

В околицях с. Сахнівка, вздовж лівого берега Росі тягнеться ряд високих пагорбків, серед яких панівне місце займає гора Дівича. На її вершині розташовується давньоруське городище, звідки походить багатий скарб з золотою діадемою. В 1901 р. розкопки на городищі проводив археолог-аматор В. Гезе. З вершини він зняв культурний шар та зрізав схили гори. В 1949, 1972 і 1973 рр. пам'ятку досліджував В. Й. Довженок, який виявив тут залишки оборонного рову, двох прямокутних приміщень на краю схилу (можливо, це основи оборонних веж) та 17 господарських ям XII—XIII ст.¹²

В улоговині між горами Дівичею і Дегтярною Т. С. Пассек виявила в 1945 р. багатощарове поселення. В 1949 р. розкопки його проводили В. Й. Довженок та Н. В. Лінка, а в 1972—1973 рр.— О. М. Приходнюк. Всього досліджено кілька зарубинецьких, давньоруських (XII—XIII ст.) та ранньосередньовічних (VII—VIII ст.) жител¹³.

В уроч. Базар В. Й. Довженок та Н. В. Лінка відкрили ранньосередньовічне поселення, на якому в 1949 р. розкопали глинобитну піч, а на поверхні зібрали фрагменти ліпної кераміки. В 1972 р. проведено шурфування цієї місцевості і встановлено, що культурний шар там змито. Лише в північно-західній частині селища, на глибині 0,4 м простежувався шар товщиною до 0,2 м¹⁴.

1972 р. на території Сахнівського колгоспного саду, в уроч. Пасічників схил виявлено ранньосередньовічне селище, яке займає лівий досить крутий схил балки, захованої серед пагорбків. На площі $300 \times$

¹¹ Довженок В. Й., Лінка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, № 70. М.—Л., 1950, с. 111—113.

¹² Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. Л., 1971, с. 43, рис. 46; Довженок В. Й. Розвідки давньоруських городищ..., с. 151—154; Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіти про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції за 1972—1973 рр.— НА ІА АН УРСР (рукопис).

¹³ Довженок В. Й., Лінка Н. В. Указ соч., с. 102—109; Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.— ДСРА. К., 1976, с. 101—119.

¹⁴ Довженок В. Й., Лінка Н. В. Указ соч., с. 109; Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції в 1972 р.— НА ІА АН УРСР (рукопис).

× 100 м зібрано фрагменти ліпної кераміки, знайдено невелику намістину кубічної форми (рис. 2, 28), виготовлену з склоподібної маси блакитного кольору та фрагмент керамічного прясла. На поселенні розкопано господарську яму овальної в плані форми, глибиною 0,8 м від сучасної поверхні, розмірами 3 × 2 м (рис. 4, 1). Заповнення ями — темно-жовтий суглинок з вкрапленнями вуглинок і золи. Серед знахідок багато ліпної кераміки (рис. 4, 2—7, 9, 10), кісток тварин і риб, риб'ячої луски, фрагменти глиняної жаровні (рис. 4, 8). Судячи з кераміч-

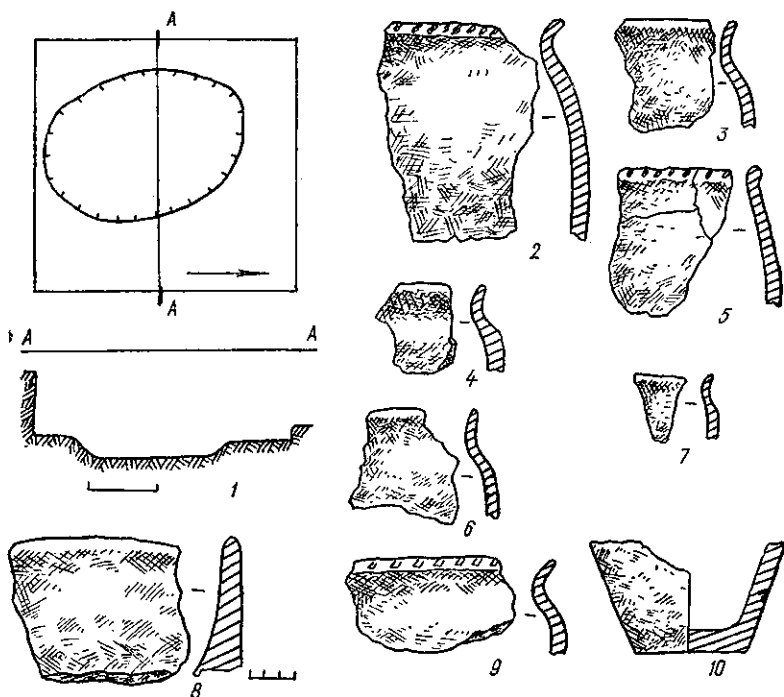

Рис. 4 План та розріз ями (1) та виявлена в ній кераміка (2—10) з ранньосередньовічного поселення Пасічників схил (с. Сахнівка).

ного матеріалу, виявлена пам'ятка синхронна ранньосередньовічному шару з поселення в улоговині між горами Дивицею і Дегтярною.

На північ від с. Сахнівка, в уроч. Гончариха, на невеликому підвищенні лівого берега р. Рось, у 1949 і 1956 рр. В. И. Довженок і Ю. В. Кухаренко розкопали кілька ранньосередньовічних жител та господарських ям¹⁵. За 500 м на північ від поселення на підвищеній ділянці першої надзаплавної того ж берега, в уроч. Дудчин садок, на площі 200 × 50 м в 1972 р. зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку.

На південній околиці с. Сахнівка, в уроч. Давидова вуличка, на підвищенні першої надзаплави лівого берега Росі трапляється давньоруська (рис. 2, 6, 7; рис. 5, 11) і пізньосередньовічна (рис. 2, 8, 9; рис. 5, 12, 15) кераміка. Знахідки концентрувалися на площі діаметром близько 70 м.

Поблизу попереднього пункту, в уроч. Горб, на площі 150 × 100 м зібрано пізньосередньовічну кераміку, в тому числі кахлі (рис. 5, 14). В с. Дрaбівка, на невисокому правому березі р. Рось, біля школи на площі 200 × 150 м зафіксовано кружалну черняхівську кераміку.

¹⁵ Довженок В. И., Линка Н. В. Указ. соч., с. 109—110; Кухаренко Ю. В. Раскопки у с. Сахновки.— МИА № 108. М., 1963, с. 243—250.

На правому березі р. Рось, проти каменоломні в с. Дерепковець є підвищення довжиною близько 300 м і шириною 50 м. Там зібрано ліпний ранньосередньовічний посуд з ледь відігнутими вінцями та домішками шамоту або жорстви в тісті.

Очаківське городище розташоване поблизу с. Набутів, біля дороги, що веде в Корсунь-Шевченківський. Воно займає підвищення стрімкого

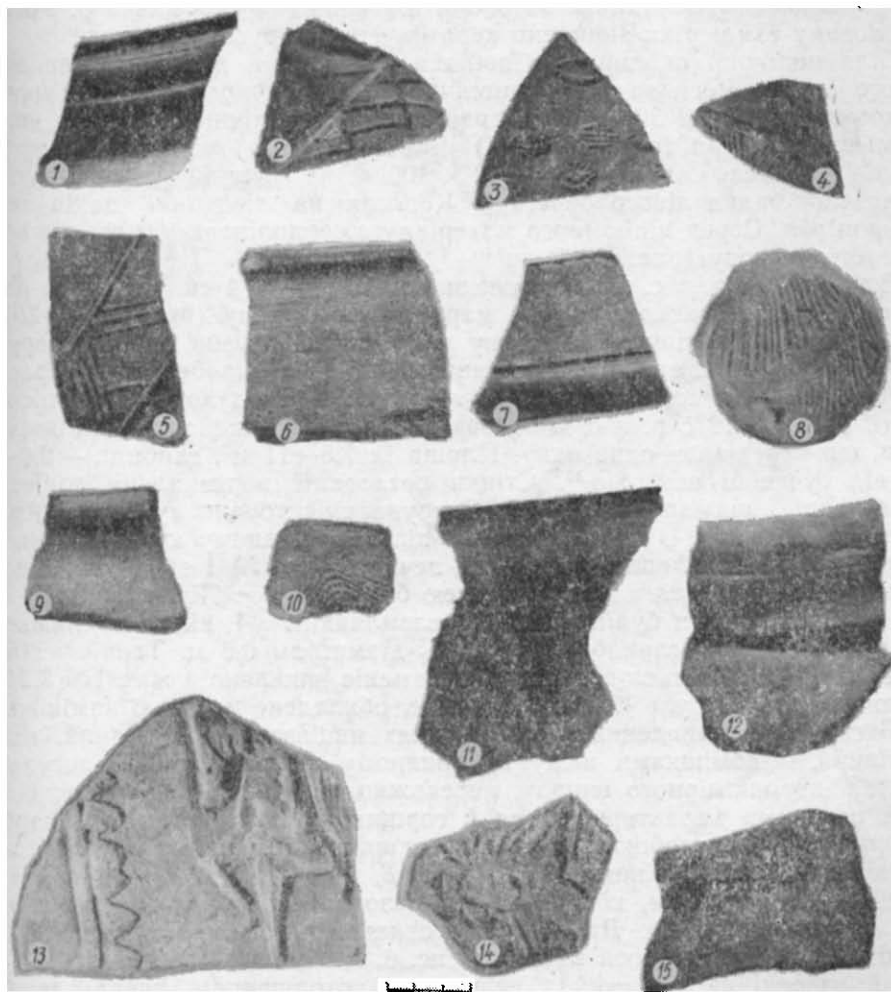

Рис. 5. Зразки кераміки:

1—9 — черняхівської культури; 10 — ранньосередньовічного часу; 11—15 — пізньосередньовічного часу.

лівого берега Росі, між двома глибокими ярами. Городище круглої форми, площею близько 2000 м². З північного, напільного боку добре збереглися вал і рів. У 1901 р. на городищі Очаків В. Геце виявив поховання періоду Київської Русі. В 1949 р. у шурфах, закладених в центрі городища, В. Й. Довженок простежив культурний шар з керамікою XII—XIII ст.¹⁶ Над урвищем лівого берега Росі, вище від городища Очаків, на протязі 900 м трапляється давньоруська кераміка. Мабуть, це поселення було зв'язане з городищем.

На південно-західній околиці с. Набутів, в урочищі Гора, на першій лівобережній терасі р. Рось висотою близько 30 м на площі 150 × 70 м зібрано ліпну і кружалну черняхівську кераміку.

¹⁶ Довженок В. Й. Розвідки давньоруських городищ..., с. 154—155.

На території с. Гарбузин, по вул. Чайковського, між похилим лівим берегом Росі і струмком, на площі 150×100 м простежена ліпна ранньосередньовічна кераміка.

В східній частині с. Гарбузин, на похилому схилі лівого берега р. Рось висотою близько 10 м біля вул. Толбухіна, на площі 150×50 м зібрано ліпний і кружалний черняхівський посуд (рис. 2, 10, 11). Між с. Гарбузин і каменоломнею, за 300 м від впадіння струмка в р. Рось, на пологому схилі ріки знайдено кераміку давньоруського часу.

Біля північної околиці с. Слобідка, на першій невисокій заплаві правого берега Росі, за 150 м північніше залізничного моста в уроч. Вільховчик на площі 300×50 м трапляється керамічний матеріал черняхівської культури (рис. 2, 14, 15). Вироби того ж часу (ліпні й кружалні) виявлено на ділянці 300×100 м на першій надзаплавній заболоченій балки лівого берега р. Кошмак на південний захід від с. Миропілля. Серед підйомного матеріалу є сердолікова намистина коричневого кольору (рис. 2, 12).

Влітку 1974 р. в с. Вільховчик знайдено скарб, в складі якого наявні бляшки від поясного набору мартинівського типу (рис. 6, 20—26). Вони містилися в ліпному горщику (рис. 6, 1). Восени 1975 р. поруч відкрито поселення, яке займає підвищення першої лівобережної тераси р. Вільшанка. На поверхні зібрано ліпну кераміку з домішками піску в тісті. Навесні 1976 р. в с. Вільховчик було досліджено три напівземлянки, що перерізали одна одну. Площа їх 7,5—11 м², глибина — 0,9—1 м від сучасної поверхні¹⁷. Стінки котлованів вертикальні, долівки знівельовані і підмащені глиною. Споруди орієнтовано кутами майже за сторонами світу. В північному або північно-східному кутах на рівні долівок знайдено залишки печей. Від печі з житла № 1 зберігся глинобитний черінь і розвал каміння площею близько 1 м². Піч з житла № 2 була зруйнована при будівництві напівземлянки № 1, від неї залишився тільки овальний глинобитний черінь діаметром 0,6 м. Такий черінь діаметром 0,8 м і кілька перепалених каменів виявлено в житлі № 3. Не виключено, що це було глиняне вогнище, обкладене по краю камінням.

Весь посуд, виявлений в заповненнях напівземлянок, ліпний, товстостінний, з домішками піску в глиняному тісті. Поверхня посудин шорстка, нерівномірного випалу, переважно темно-сірого кольору. Цими ж ознаками характеризується й горщик, в якому містився скарб. Є фрагменти округлобоких горщиків з вираженими плічками, шийкою і вигнутими назовні вінцями (рис. 6, 2, 3, 5—8, 10, 13, 15—19). Край вінця буває округлим, косо зрізаним назовні, з невеликим потовщенням або потоншенням. Другу групу складають біконічні посудини з ребром на середині висоти виробів (рис. 6, 9, 11, 12). Край вінця відігнутий назовні або прямий з невеликим потоншенням, заокруглений або косо зрізаний. Днища масивні, інколи мають закраїнку на площині, іноді простежуються відбитки зерен і полови.

У заповненнях об'єктів виявлено бронзову пластинку розмірами 1×1 см та керамічні прясла, виготовлені з стінок посудин (рис. 6, 4, 14). Це плоскі диски діаметром 3—5 см з невеликим отвором у центрі.

Поселення черняхівської культури відкрито в 1972 р. на присадибних ділянках північно-східної околиці хут. Боки, на правому березі р. Рось. Воно займає підвищення першої надзаплави, яка зі сходу прилягає до заплавної луки.

На північно-західній околиці м. Корсуня-Шевченківського, в уроч. Тартак, на першій надзаплавлі правого берега Росі висотою близько 10 м, на площі 70×70 м зібрано кружалну черняхівську кераміку.

Городище Замчище, площею близько 2 га, розташоване на високому лівому березі р. Рось при впадінні в неї р. Корсунки. З південно-

¹⁷ Приходнюк О. М., Беляєва С. А. Указ. соч., с. 1—8.

західного боку збереглися залишки валів і ровів. Під час шурфування місцевості в 1949 р. В. Й. Довженок обстежив культурний шар потужністю до 1,5 м, серед заповнення якого знайдено давньоруську кераміку XI—XIII ст., залізні вироби та ін. На південний схід від городища трапляються фрагменти давньоруських посудин (рис. 2, 16). Мабуть,

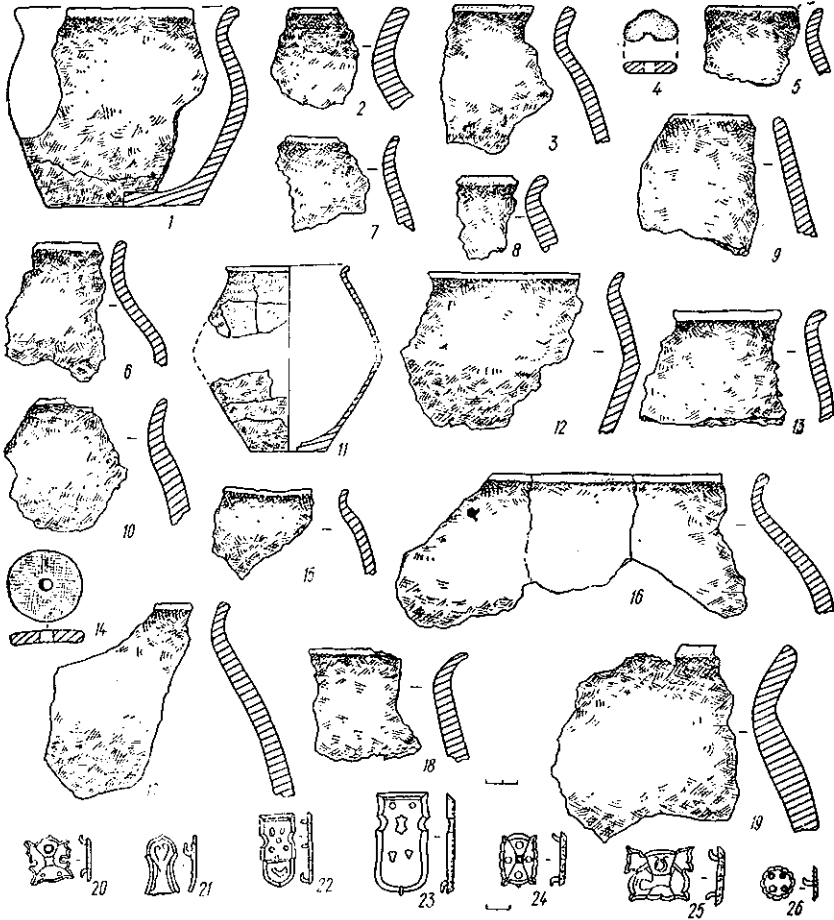

Рис. 6. Знахідки з с. Вільховчик:

1 — горщик, в якому містився скарб; 2 — фрагмент горщика з шурфу поблизу від скарбу; 3—6, 9, 10 — кераміка з житла № 1; 7, 8, 11—13 — кераміка з житла № 2; 14—19 — кераміка з житла № 3; 20—26 — срібні речі з скарбу.

це посад міста, а городище є залишками літописного Корсуня, який вперше згадується під 1169 р.¹⁸

В північній частині м. Корсуня-Шевченківського, що прилягає до лісу (вул. Кутузова, 43), на досить крутому підвищенні першої тераси лівого берега Росі, на присадибній ділянці зафіксовано ліпну ранньосередньовічну кераміку (рис. 2, 17, 18).

Приблизно на однаковій відстані між Яблунівкою і м. Корсунем-Шевченківським, на другій лівобережній терасі р. Рось виявлена ліпна і кружална кераміка черняхівської культури. На лівому березі ріки, майже проти центральної частини с. Яблунівка, на підвищенні першої тераси, на площі 150 × 100 м трапляється ліпний ранньосередньовічний посуд та кераміка скіфського часу. Поблизу того ж села, в уроч. Бронники Рось утворює велике коліно. Між терасою і правим берегом ріки,

¹⁸ Довженок В. Й. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі, с. 155—156.

в центральній частині вигину на підвищенні зібрано ліпні ранньосередньовічні вироби з домішками піску або шамоту в тісті.

За 3 км на північ від с. Стеблева, на першій правобережній терасі р. Рось, в уроч. Біла глина, на площі 300×100 м зібрано сформовану на ручному крузі ранньосередньовічну кераміку (рис. 5, 10) та давньоруські черепки. Поблизу цього села, на лівому березі ріки між птахофермою і кошарою трапляються ранньосередньовічні посудини, сформовані на повільному крузі. На тому ж березі, на схід від Стеблева, вздовж схилів першої тераси протягом 200 м простежено кружальну кераміку черняхівської культури. Ліпний та кружальний посуд цього часу виявлено за 1,5 м на північ від села, на підвищенні першої надзаплави правого берега в уроч. Сливаркова яма, на площі 200×150 м. На поверхні простежуються сліди будівель у вигляді скупчень перепаленої глини, каміння, кераміки тощо.

Між селами Стеблів і Москаленки, на першій лівобережній терасі р. Рось, за 200 м на південь від бази відпочинку «Росинка», на площі 250×100 м знайдена давньоруська кераміка X—XIII ст., у тому числі керамічне грузило і точильний брусок.

За 1 км на схід від с. Миколаївка досліджені городище та посад XI—XIII ст., який розташований по обох берегах Росі. Ці пам'ятки частково залиті водами Стеблівської ГЕС. На поселенні розкопано давньоруські житла з глинобитними печами. Поблизу городища, на території колгоспного саду виявлено 24 тілопокладення з західною орієнтацією. Серед знахідок були кільця, кресала тощо¹⁹.

На поселенні поблизу с. Миколаївка, відкритому В. Й. Довженком в 1953 р., В. П. Петров і Є. В. Махно в 1956 р. розкопали залишки чотирьох наземних споруд черняхівської культури. В одній з них була гончарська піч²⁰.

Городище Круглячок розташоване на північ від хутора Хльорівка, на підвищенні правого берега р. Рось (висота — близько 70 м). Воно кругле в плані, площею близько 3000 м^2 і оточене двома рядами валів та ровів. При шурфуванні місцевості в 1954 р. В. Й. Довженок виявив золісті плями, шматки печини, вугілля та ін.²¹

На обривистому лівому березі р. Рось висотою до 22 м поблизу хут. Половецького було обстежене городище площею близько 0,5 га, оточене подвійним рядом валів і ровів. У 1956 р. там досліджено частину кріпосних стін і споруд, залишки жител. Культурний шар перерізнявся похованнями післямонгольського часу. До городища з північного, східного і південно-східного боків прилягає селище, де на площі 500×300 м трапляється давньоруська кераміка²². На підвищенні першої надзаплави правого берега ріки, проти згаданого хутора, на площі 250×50 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з домішками шамоту і жорстви в тісті.

Безпосередньо на північно-західній околиці с. Тептіївки, в уроч. Ситників яр, на першій надзаплаві лівого берега Росі, на площі 50×30 м зібрано ліпний ранньосередньовічний посуд з домішками жорстви і шамоту в глині.

¹⁹ Довженок В. Й. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г.— КСИА АН УССР, вып. 8. К., 1959, с. 154.

²⁰ Петров В. П. Отчет о раскопках в с. Николаевке в 1956 г. (советско-болгарская экспедиция ИИМК АН СССР и ИА АН УССР).— НА ІА АН УРСР (рукопис), с. 1—30; Махно Е. В. Отчет о раскопках в с. Николаевке Корсунь-Шевченковского р-на Черкасской обл. в 1956 г.— НА ІА АН УРСР (рукопис), с. 1—26; Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР.— МИА № 82, 1960, с. 58.

²¹ Довженок В. Й. Городища и селища на Роси и Россаве (по материалам разведки 1954 г.).— КСИА АН УССР, вып. 5. К., 1955, с. 52.

²² Довженок В. Й. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г., с. 146—152.

За 1 км на північний схід від с. Хохітва, в східній частині уроч. Чорнобаївка, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку.

На підвищенні першої надзаплавної тераси правого берега, обмеженої пагорбками і прилягаючої до лук, за 2,5 км на південний схід с. Дежки в західній частині уроч. Чорнобаївка, на площі 150×50 м трапляється ліпна кераміка того ж часу з домішками шамоту і жорстви в тісті, а також кістки тварин, каміння тощо. На присадибних ділянках південно-східної околиці цього села на підвищенні правого берега Росі висотою близько 10 м, на площі 50×30 м зібрано невелику кількість аналогічного посуду.

В с. Момоти є городище, яке розташоване на північно-східній околиці села, в уроч. Городок (Святилище). Ділянку, зайняту укріпленнями, можна помітити серед численних відгалужень ярів лише на невеликій відстані. Це утворений ярами останець розмірами 40×30 м і висотою 20—25 м, який з трьох боків має круті схили, а зі сходу вузьким перешийком з'єднується з плато. З цього боку було виконано оборонні рови шириною до 10 м і насипано дві лінії валів, сучасна висота яких до 1—1,5 м. Тут простежується в'їзд шириною 5 м. Останець округлий, з підправленими схилами. Вздовж його краю насипано вал шириною 3—4 м, який місцями зберігся на висоту до 1 м. У центральній частині укріплення розташоване овальне підвищення. Воно природного походження або утворилося внаслідок зняття навколишнього ґрунту під час спорудження укріплень. Від поверхні городища підвищення відрізняється жовтим кольором ґрунту.

На території пам'ятки виконано п'ять пошукових траншей та шурфів. Два з них (на вершині підвищення) виявилися порожніми. На глибині 0,2—0,25 м йшла материкова глина. Очевидно, культурний шар тут змитий. Перемішані нашарування потужністю 0,5—0,6 м виявлено в шурфі, викопаному в нижній, північно-західній частині. Оскільки вона була дещо нижчою, то не виключено, що культурні залишки наміті з вищих ділянок. У південно-східній і південно-західній частинах городища вал перерізали траншеєю. З'ясувалося, що він насипаний з материкової глини і темного ґрунту. В шурфах та на поверхні виявлено незначну кількість ліпної та сформованої на повільному крузі ранньосередньовічної кераміки. Можна гадати, що досліджувана пам'ятка належить до городищ-сховищ, де населення постійно не проживало. Очевидно, цим пояснюється незначна насиченість культурного шару.

В с. Мисайлівка, на лівому березі р. Рось висотою близько 7 м, по обох берегах безіменного струмка на площі 500×70 м простежувалась ліпна і сформована на повільному крузі кераміка другої половини I тисячоліття н. е. (рис. 2, 21, 22). На правому березі струмка зібрано також фрагменти кружального черняхівського посуду. На території того ж села за 1 км вверх по течії від попереднього пункту, на підвищенні першої правобережної тераси на площі 200×50 м трапляється ліпна і кружальна черняхівська кераміка. Знайдено також керамічне біконічне прясло (рис. 2, 20).

В північно-східній частині с. Чайки, на підвищенні першої надзаплати лівого берега р. Рось, яке прилягає до уроч. Луг, на площі 70×30 м виявлені фрагменти ліпних ранньосередньовічних посудин з домішками шамоту і жорстви в тісті. На південно-західній околиці села, на першій терасі лівого берега, над уроч. Попова долина, на площі 400×70 м зафіксована ліпна кераміка того ж часу. В західній частині підвищення, біля брукованої дороги знайдено цеглу, посуд і керамічні кахлі пізнього середньовіччя (рис. 5, 13).

Вверх по течії р. Рось від с. Балкон, на першій правобережній терасі, в уроч. Сичі, на площі 350×100 м трапилась давньоруська і скіфська кераміка.

На території с. Саварка є давньоруське городище, на якому розкопки в післявоєнні роки проводив В. Й. Довженок.

Городище поблизу с. Бушеве розташоване при впадінні в Рось р. Гороховатки і займає низину лівого берега останньої. Воно кільцеподібної форми, оточене добре збереженим валом довжиною близько 1 км з трьома розривами, що являють собою, мабуть, в'їзди. Серед керамічного матеріалу є давньоруський (XII—XIII ст.) та скіфського часу. Давньоруські знахідки виявлено також біля городища, на правому березі р. Гороховатки, в її гирлі на площі першої лугової тераси розмірами 400×100 м.

Городище Шаргород, яке наприкінці XIX ст. розкопував В. В. Хвойка, розташоване за 2 км на північ від с. Ольшаниці, на лівому підвищеному березі р. Гороховатки. Воно складається з двох розміщених поблизу великих укріплень, захищених стрімкими схилами і лінією валів та ровів. На поверхні у великій кількості трапляється давньоруська кераміка, шиферні прясла, фрагменти амфор, скляні браслети.

За 1,5 км на північний захід від с. Острів, на першій надзаплавлі правого берега Росі висотою 15—20 м, на площі 1000×100 м знайдено черняхівський посуд (рис. 2, 3—25; рис. 5, 6—8), а також фрагмент римського скляного кубка. На поверхні є плями наземних споруд у вигляді скупчень печини, кераміки та ін.

Черняхівське поселення обстежено за 200—300 м на схід від с. Пугачівки, на першій надзаплавлі правого берега Росі. Тут на площі 2000×150 м зібрано на поверхні ліпну й кружальну черняхівську кераміку. Місцями простежуються сліди наземних будівель у вигляді скупчень перепаленої глини, посуду, каміння тощо. Східна частина селища перерізається молодим яром, а в центрі стоїть невеликий курган висотою близько 0,7 м і діаметром 20—25 м.

На присадибних ділянках східної околиці с. Бірюки, що прилягає до урвища правого берега Росі і заплавних лук, на площі 1500×100 м виявлено велику кількість ліпного і кружального черняхівського матеріалу (рис. 2, 26), печини та інші знахідки. В північно-східній частині села, на першій правобережній терасі Росі, зайнятій присадибними ділянками, на площі 500×50 м трапляється скіфська кераміка. В північній частині цієї території зібрано ліпні ранньосередньовічні черепки (рис. 2, 24).

Між селами Коженики і Ключки по правому березі Росі тягнеться пасмо пагорбків висотою від 30 до 70 м, які з боку с. Коженики вкриті лісом. У напрямку до річки до них прилягає заплава шириною близько 1000 м. Майже на однаковій відстані між горами Солов'їхою і Острогіркою, проти західної околиці лівобережного села Томилівка, є підвищення висотою близько 40 м, яке зі сходу обмежене глибоким яром, а з боку Росі — крутими схилами. З півдня мис з'єднаний з корінним берегом перешийком шириною до 70 м. Він розташовується дещо нижче від корінного берега, утворюючи природну западину. На його території було досліджено овальне мисоподібне городище площею близько 1 га. З півночі (з боку Росі) воно частково зруйноване молодими ярами. В східній частині зберігся вал висотою до 1 м при ширині основи до 10 м, а в західній похилій він не простежується. Зі сходу і заходу до укріплень прилягає площадка шириною 10—15 м, яка розміщена на 5 м нижче основи валу. Можливо, це залишки ескарпу. З напільного боку городище відділене від корінного берега валом і ровом шириною до 10 м і глибиною 0,5 м. Безпосередньо за ровом є ще один вал висотою 0,8 м і шириною в основі близько 7 м. На його поверхні простежуються виходи перепаленої глини. З напільної сторони внутрішній вал має розрив шириною 10 м. Очевидно, це сліди в'їзду на городище. Площа укріплень задернована, місцями вкрита чагарниками. На по-

верхні зібрано давньоруську кераміку XII—XIII ст. і скіфські черепки. При шурфуванні простежено культурний шар потужністю до 0,5 м, який складався з темного піску з вкрапленнями вуглинок.

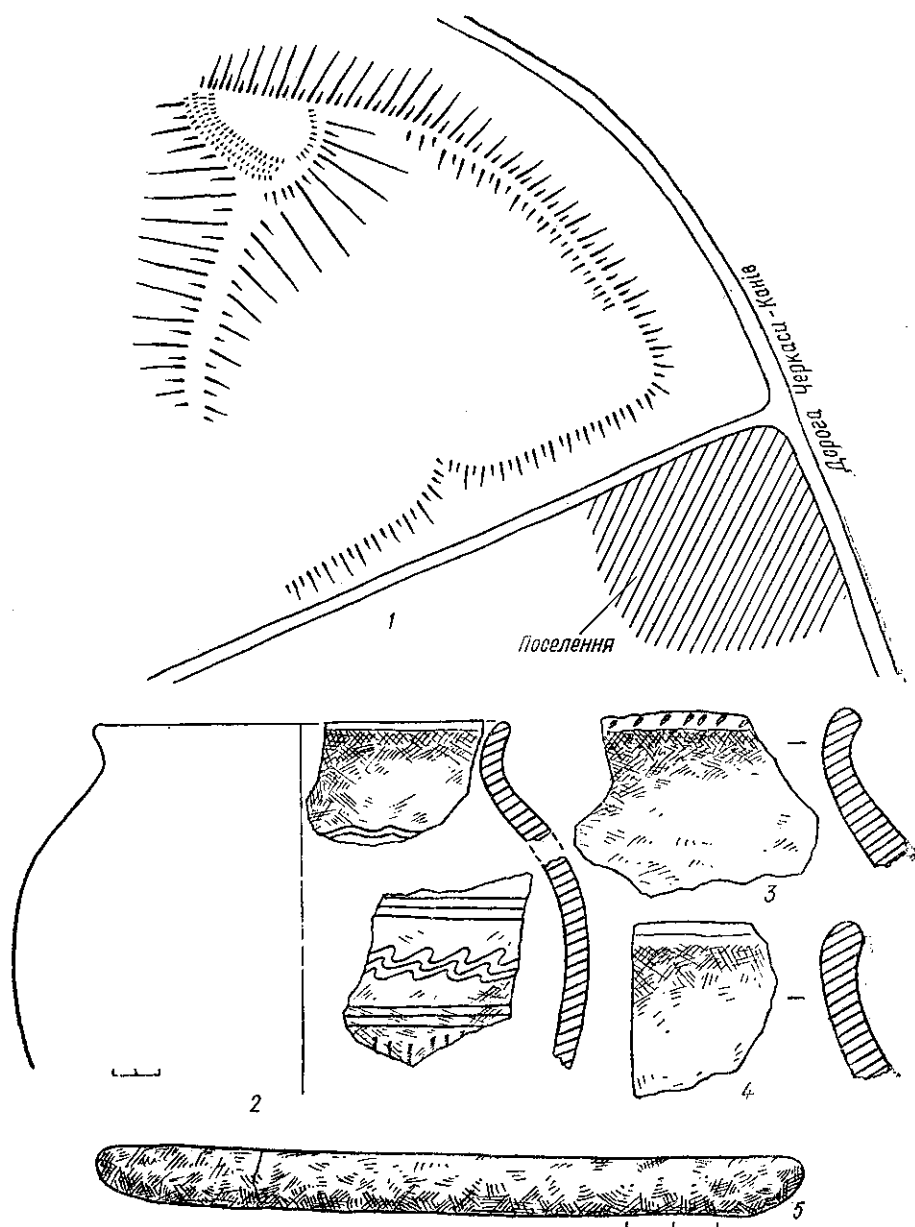

Рис. 7. План городища (1) та кераміка (2—5) з пенківського поселення поблизу с. Будище.

Біля північно-західної околиці с. Шкарівка, на першій надзаплав'ї правого берега Росі, в уроч. Посьолок обстежено черняхівське поселення, виявлене О. І. Тереножкіним в 1949 р. На площі 800×100 м, частково розташованій в полі, а частково на території села, трапляється ліпна і кружальна кераміка черняхівського типу (рис. 2, 27; рис. 5, 9).

На одній з найбільших вершин Мошногір'я, поблизу с. Будище, розміщене городище площею близько 0,5 га, яке з напільного південного

боку укріплене валом і ровом, що проходять дещо нижче площадки городища. З інших боків оборонних споруд немає, але схили гори ескарповані (рис. 7, 1). В центральній частині задернованої площі городища є велика яма пізнього походження. Під час зачистки стінок цього заглиблення та країв гори культурний шар не виявлений. На одній з терас цієї гори, нижче городища на 30—40 м, де проводиться будівництво санаторію «Світанок», зібрано поодинокі скіфські черепки. Однак культурний шар тут відсутній. Біля підніжжя гори, де проходить дорога з Черкас на Канів, розташоване слов'янське поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. На поверхні знайдено ліпну кераміку (рис. 7, 3—5) та окремі фрагменти пастирського кружального посуду (рис. 7, 2).

На східній околиці с. Будище зібрано фрагменти ранньосередньовічного (рис. 2, 1) та пізньосередньовічного посуду.

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологические разведки в Поросье

Резюме

Статья посвящена итогам археологических обследований памятников I и II тысячелетия н. э. на территории Среднего и Нижнего Поросья. В 1972—1973 гг. на участке от Белой Церкви до впадения Роси в Днепр обследованы 72 местонахождения, среди которых были поселения от рубежа н. э. до позднесредневекового периода, городища. Большинство рассматриваемых памятников публикуются впервые. Используются также материалы разведок Т. С. Пассек, В. И. Довженка, Д. Т. Березовца и других исследователей. Автор сообщает также о результатах разведочных раскопок на раннесредневековых поселениях в Вильховчике, на материалах которого впервые удалось связать клад мартьяновского типа с пеньковским поселением, приводит результаты исследований памятников в Гуте Михайловской и Сахновке.

Л. Д. ПОБОЛЬ, М. Ф. ГУРІН

Металографічні дослідження залізних виробів з поселення I тисячоліття н. е. у Верхньому Подніпров'ї

У цій статті подаються наслідки металографічного аналізу частини залізних предметів*, виявлених в с. Тайманові Биховського району Могилівської області БРСР під час археологічних досліджень на селищі пізнього етапу зарубинецької культури (II—V ст. н. е.) і биховської культури (VI—IX ст. н. е.). Інформація про результати цих розкопок опублікована (див. «Археологические открытия» за 1967—1975 рр.). Матеріали с. Тайманова пов'язані з вирішенням найскладнішої в радянській археології проблеми слов'янського етногенезу. В науковий обіг вводяться нові речові джерела Білоруського Подніпров'я в хронологічних межах від епохи зарубинецької культури, від часу побутування тут пам'яток типу Чапліна і до початку формування однієї з наймогутніших ранньофеодальних держав Європи — Київської Русі.

Матеріал металографічних досліджень — 65 залізних виробів, знайдених під час розкопок селища в 1974—1975 рр. (рис. 1). На рис. 1 ці вироби подано з позначенням місця, де взято зразки для аналізу. Предмети не були законсервовані, деякі з них значно зруйновані корозією, метал зберігся у вигляді мікроскопічних частинок (рис. 3, а).

* Металографічний аналіз залізних виробів виконано М. Ф. Гурінім, учасником польових археологічних досліджень у с. Тайманові.